

Bankerydsbygden och dess historia

Kort orientering för gamla och nya Bankerydsbor
sammanställt av *Bankeryds Hembygdsförening*.

*Där var nu den oförlikneliga höjden.
Överst gråa berg, så en krans av blomster-
ängar med grövsta ekskog, och nederst i
dalen, som ett stilla vatten en stor skog av
tall, som klev till sjöss på en udde, vilken
sträckte sig mot en stor ö. Den stora, blåa
sjön, den stora skogen och de bortom
uppstigande höjderna, höjd bortom höjd i
blått dis mot himmelens rand, var dagligt
gästabad för ögat.
Inget dittills skådad trakt kunde mäta
sig med denna i skönhet.*

Tillfällig bild

/A.S. Suneson om Bankerydsdalen i
Gammal grund/

Hur länge har det bott människor i Bankeryd, d v s när flyttade de första bankerydsborna in?

På frågor av den typen går det naturligtvis inte att något exakt svar. Talrika fynd av stenyxor, flintföremål m.m. vittnar om att trakten varit bebodd sedan stenåldern d v s för 4000 år sedan. Också från järnåldern, ca 500 e Kr finns spår av bebyggelse, bl a några domarringar i närheten av Domneån i socknens västra del.

En mer ordnad bebyggelse kan spåras omkring 1000 e kr. Inte minst bygdens ortnamn bär vittne därom. De flesta av dessa syns vara från 1000-talets mitt.

Samtliga gårdsnamn i Bankeryd med ett undantag innehåller ett efterled, t ex –ryd, röjning, nyodling i skog, torp (-arp), nybygge, utflyttargård, -bo, förvaringsbod, för tillfällig vistelse uppförd bod eller koja, -hult, liten skog, skogsdunge. Enda undantaget utgör Backen, som är området omkring kyrkan. Det namnet är ett s k naturnamn och anses därför ursprungligare än ortsnamn med efterled.

Bankes rödja?

Vad betyder då ortnamnet Bankeryd?

Svaret är inte så enkelt, i varje fall inte namnet i sin helhet. Ibland kan studier av äldre namnformer av ett ortnamn ge svaret. Det går emellertid inte i fallet Bankeryd, som i stort sett haft samma skrivning århundraden igenom. I ett gåvobrev från år 1315 skrivs namnet Bancharyud och hundra år senare, 1413, Bankkaryd . Vadstena klosters jordebok från år 1500 anger namnformen Banckaridh.

A.S. Suneson, vilken såsom ett av sina livsintressen sysslat med Bankeryds historia och som på 1920-talet skrev boken Gammal grund med motiv delvis från Bankeryd, förklarar namnet så: Bankes rödja, d v s röjning. Banke var för Suneson namnet på den stenåldersman, som först av

alla slog sig ner i denna trakt för att röja och odla mark tillsammans med sin hustru Hild och sönerna Attar och Domn. Andra förklaringar har också nämnts, t ex röjningen, nyodlingen innanför bankarna, d v s sandbankarna vid Vätterstranden. Eftersom Backen är det äldsta av traktens ortnamn skulle en förklaring av namnet Bankeryd vara röjningen vid Backen.

Lite geografi

Socknen har genom århundraden i stort sett haft samma geografiska omfattning. Vättern har utgjort den naturliga gränsen i öster liksom Domneån i norr och väster mot Västergötland. I söder däremot kan gränsen mot Järstorps socken inte sägas vara direkt naturlig men är i stort sett oförändrad sedan medeltiden. Socknen domineras av två höjdsträckningar samt den däremellan liggande väl uppodlade Bankerydsdalen med Lillån, d v s den i förhållande till Domneån lilla ån.

En gång kungaled

Två betydande vägar har sedan urminnes tid haft sin sträckning genom Bankeryd. På den urgamla leden i den västligaste delen av socknen red medeltidskungarna sina eriksgator från Jönköping till Västergötland, sedan västgötarna mött dem vid Junabäcken i Jönköping. I våra dagar är kungaleden till största delen degraderad till bygdeväg, utmed vilken gamla milstenar dock vittnar om dess forna betydelse. Det som i dag utgör genomfartsled mellan Jönköping och det inre Västergötland, nuvarande Falköpingsvägen, byggdes på 1950-talet.

Den andra betydande vägen genom Bankeryd gick i rakt sydnordlig riktning i Lillåns dalgång förbi kyrkan och förband Jönköping med västra Vätterbygdens och Hjo i Västergötland. Dess sträckning var i stort sett identisk med nuvarande Björnebergsvägen och Domsandsvägen till Domsand, där det fanns en bro (Domne bro) över Domneån. Den nuvarande genomfartsleden genom samhället, Kortebovägen, byggdes åren 1932-33.

I järnvägens spår

I början av 1860-talet anlades en annan betydelsefull kommunikationsled genom Bankeryd, nämligen en järnväg. I drygt tio år förblev den en genomfartsled endast, eftersom igen station fanns inom socknen. På 1870-talet begärde bankerydsborna hos myndigheterna att få en station anlagd, vilket också beviljades. Ursprungligen var tanken, att denna skulle anläggas, där Björnebergsvägen nu korsar järnvägen. Fri jord för bangård och stationshus erbjöds emellertid av ägarna till Attarp och Nyarp, varför stationen kom att placeras på gränsen mellan dessa gårdar.

Anläggningen var klar 1877 och kunde då öppnas ”för allmänhetens begagnande”. Stationen var i bruk i nittionio år, innan den lades ned 1976.

I samband med järnvägsstationens inrättade öppnades också ett postkontor. Genom tillkomsten av järnvägsstationen påbörjades förvandlingen av Bankeryd från landsbygdssocken till en tätort. Sedan mitten av

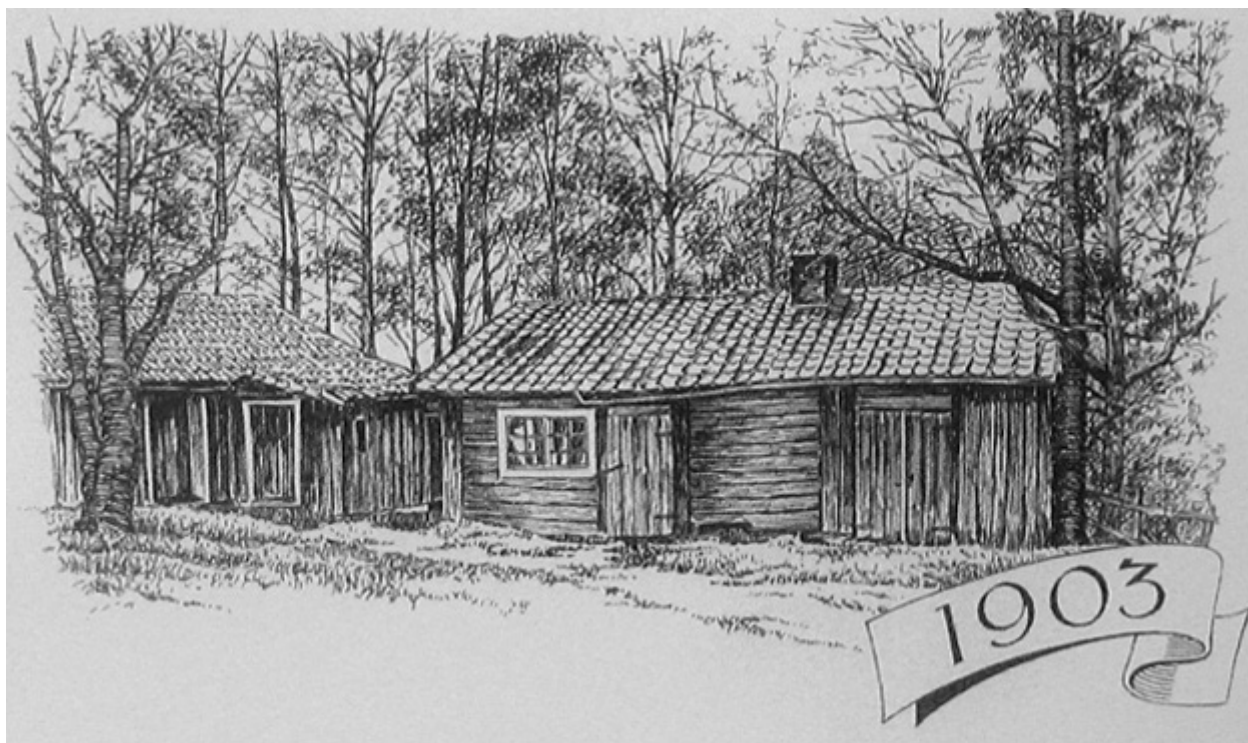

1980-talet är åter Bankeryd en plats där tågen stannar, för att ta upp och lämna passagerare.

Begynnande industri

På 1570-talet hade Bankeryd omkring 240 invånare. Socknen hade då skövlats i samband med den danske härföraren Daniel Rantzaus härjningståg under nordiska sjuårskriget. En minskning av invånarantalet till omkring 200 skedde under 1600-talets förra hälft, inte minst beroende på det ständiga behovet av folk till hären. Under 1600-talets senare hälft ökade befolkningen åter, bl a genom behov av arbetskraft till viss industriell verksamhet inom socknen. Vid Vätterstranden i Trånghalla bröts sandsten till bl a Kristine kyrka i Jönköping, invigd 1673, och vid Klerebo borrebruk utmed Domneån tillverkades vapen.

Vid seklets slut hade vidare faktorismidet tagit fart i flera byar, bl a Kolaryd, Labbarp samt inte minst Granshult. År 1700 hade Bankeryd ett invånarantal på 400 och tjugo år senare 500, varav närmare hundratalet var faktorismeder.

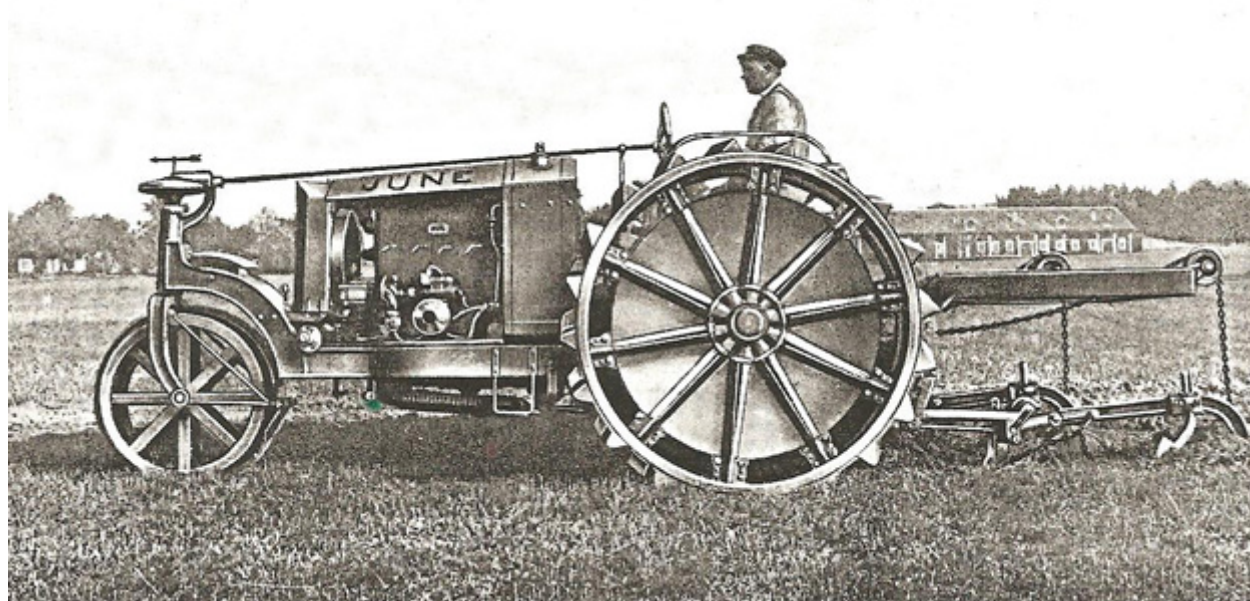

Snabb befolkningsökning

Befolkningen ökade därefter i snabb takt och uppgick till omkring 700 vid 1800-talets början och till 973 år 1855. Emigrationen till USA och inflyttningen till städerna gjorde, att invånarantalet stagnerade eller rent av minskade under resten av århundradet. Trots begynnande samhällsbildning sjönk nämligen befolkningstantalet från 1013 år 1875 till 921 vid sekelskiftet.

Under 1900-talets första decennier ökade befolkningen åter: 1910 närmare 1100, 1920 omkring 1250, 1930 drygt 1400. Därefter gick utvecklingen snabbare: 1940 nära 2000, 1950 drygt 3000, 1960 närmare 4000 och 1970 drygt 5500. Vid 1978 års början var Bankeryds invånarantal 7375. 2010 var Bankeryd invånarantal 8892.

Den kraftiga befolkningsökningen fr o m år 1900 hänger samman med expansionen av bebyggelsen i stationsområdet, samt några större industriers lokalisering till detta område. Nämligen Klosters takpappfabrik 1904-05, Bröderna Millers metallfabrik 1915 för tillverkning av möbelbeslag m m, Juneplogen/verkens anläggningar 1916, där bl a traktorer och vägmaskiner tillverkades, samt Penselfabriken Perfect 1923, den första av flera industrier för penseltillverkning i Bankeryd.

Ängsbackar bebyggs

Under 1910- och 20-talen expanderade bebyggelsen starkt i ängsbackarna söder om järnvägsstationen, och på 1930-talet övergick sommarstugebebyggelsen på Backamo alltmer till permanentbostäder. Utmed järnvägen vid Berghalla och Trånghalla fanns också en mängd fritidshus, vilka så småningom blev permanent bebyggelse. I Trånghalla tog bostadsbyggandet ännu mer fart efter Kortebovägens tillkomst, framför allt sedan ett egnahemsbolag på 1940-talet inköpt gården och börjat försälja tomter. Under samma decennium togs ett nytt industriområde i anspråk på Backamo (Domsandsvägen), och samtidigt påbörjades centrumbebyggelsen. Landsbygdsocknens förvandling till tätort manifesterades genom inrättandet av ett kommunalkontor 1950.

Attarp – en ”adlig gård”

Säterigården Attarp är den största och mest omskrivna gården i socknen. Dess anor går till 1400-talets början, då riddaren Magnus Jönsson enligt ett bevarat pergamentsbrev kom i besittning av gården. Under de förflutna femhundra åren har ägarna till Attarp varit många. Representanter för ätten Klingspor innehade gården på 1600- och 1700-talen. En av dessa var Staffan Klingspor, som bl a deltog såväl i trettioåriga kriget som Karl X Gustafs polska och danska krig. Dennes son Christian Ludvig Klingspor är begravd på Bankeryds kyrkogård.

Andra kända släkten, som innehaft gården, är Soop, Wennerstedt, Silverhielm och Gyllenram. Kontrollören Per Ludvig Ekvall är den förste kände ofrälse ägaren av Attarp. Denne är ett av offren för det mycket uppmärksammade:

Giftdramat på Attarp

År 1845 utspelade sig ett dubbelmord som kom att skaka hela landet. Det gäller inte minst rättegången, som blev mycket dramatisk med erkännanden och återtaganden, fantastiska avslöjanden o s v. Här i sammandrag det riksbekanta dramat:

Det var år 1844 som kontrollören Ekvall hade flyttat till Bankeryd med sin familj, hustru Hedvig samt sex barn i åldern 9 – 18 år. Familjen hade det gott ställt, stor gästfrihet visades i hemmet och förtroendet i socknen var stort. Bakom den yttre fasaden lurade dock tragedin.

Den 28 maj 1845 insjuknade Ekvall. Han klagade över illamående och hade kraftiga uppstötningar. Så småningom avtog illamåendet, och efter några dagar var han åter frisk. En vecka senare – torsdagen den 5 juni – insjuknade tre personer på Attarp efter att ha ätit spenat. De som blev illamående och häftigt sjuka var ånyo kontrollören Ekvall men också hans 14-åriga dotter Henrietta samt pigan Maja-Stina. Den senare dog strax efteråt i svåra plågor, kräkningar och muskelryckningar. Vid obduktionen konstaterades arsenikförgiftning. Ekvall erhöll motgift och blev tillfälligt bättre men fick åter förgiftningssymtom på söndagen och avled natten till måndagen.

Rättegångsförhandlingarna, som bl a refererades av författaren Carl Johan Love Almqvist i Jönköpings-Bladet, uppvisar en skräckromans alla ingredienser: fosterfördrivning, ekonomisk misär, olycklig kärlek, svartsjuka, misstankar om incestförhållande m m. Bland de misstänkta fanns såväl Ekvalls hustru som äldsta dottern Sofia och äldste sonen Vilhelm liksom en av pigorna, Hedvig Torman. Dom i målet föll inte förrän efter drygt ett år, i juli 1846. Hustrun Hedvig Ekvall kunde ej fällas i brist på bevisning. Sonen Vilhelm frikändes för giftmordet liksom pigan, vilka dock fälldes för andra brott i samband ned händelserna på Attarp. Dottern Sofia dömdes skyldig till mord genom arsenikförgiftning på sin far och på pigan Maja-Stina att mista livet genom halshuggning, ett domslut, som hovrätten dock mildrade till livstids straffarbete.

Händelserna i samband med Attarpsmorden upprörde bygdens befolkning. Påstådda spökerier på Attarp efter morddramat medförde, att dåvarande huvudbyggnaden revs och en ny uppfördes på 1870-talet, den nuvarande Attarpsgården.

Den till gården hörande ladugården, 80 m lång och 18 m bred, uppfördes 1902 och blev riven 1962, låg nordväst om huvudbyggnaden, där Attarpsbadet nu är beläget.

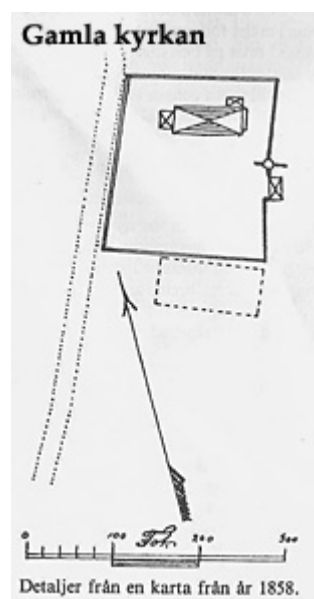

Av stor betydelse för samhällets utveckling var Bankeryds dåvarande kommuns inköp av Attarp, varigenom denna gårds ägor kunde avstyckas till tomtmark. Flera andra gårdar inköptes också för tomtändamål, vilket utgör grunden för villabebyggelsens expansion såväl före som efter kommunsammanslagningen år 1971.

Bankeryd är nu en del av Jönköpings kommun.

Riksdagsman Räf – siste privatägaren

Mest känd av alla ägare under senare tid är riksdagsmannen Erik Räf, som kom till Bankeryd 1897. Riksdagsman Räf förenade i sin person dåtidens dominerande uppfattning i Jönköpings län i fråga om politik, religion och nykterhet. Som politiker hörde han till de konservativa, religiöst sett var han en förespråkare för den fria andliga verksamheten och som nykterhetsman stod han i spetsen för länet starkt företrädna förbudslinjen. Om riksdagsman Räf, som dog 1923, och hans stora familj berättar Karin Juel i romanen Stammen och grenarna. Det Räfska sterbhuset var den sista privata ägaren till Attarp.

Tidpunkten för det första kyrkbygget i Bankeryd är okänt, likaså den äldsta kyrkans utseende. Vad man vet är, att medeltidskyrkan skövlades 1567 i samband med ödeläggelsen av socknen i övrigt. Den kyrka, som därefter uppfördes och som vanligen går under benämningen Bankeryds gamla kyrka, var byggd i trä med sakristia och kor av sten. Den var 23,25 m lång men endast 8,70 m bred och var belägen ca 10 m från kyrkogårdens norra gräns och 18 m från nuvarande västra stenmuren. Den forna kyrkans västvägg låg i rak linje med den 1858 planerade och 1865 uppförda nya kyrkans västra gavel. Den fristående klockstapeln låg i linje med nuvarande kyrkans östra gavel och var rödmålad liksom kyrkan. Runt den gamla kyrkogården fanns en mur med överbyggnad av timmer. Invändigt var kyrkan prydd med målningar. Dess värdefullaste inventarier, vilka samtliga återfinns i nuvarande kyrkan, var altarkrucifixet och nattvardskärlen från 1400-talet samt dopfunten av Trånghalla-sandsten från slutet av 1600-talet.

Nya kyrkor

Med tiden blev denna kyrka tämligen nedsliten och dessutom var den för liten för församlingens dåvarande behov. Beslut fattades 1855 om nybygge, vilket dock inte kom till stånd förrän tio

år senare. Den nya kyrkan byggdes i tidtypisk klassicistisk stil utanför kyrkbalken alldeles söder om den gamla kyrkplatsen. Uppoffringarna för kyrkbygget var stora för de cirka tusentalet bankerydsborna. Förutom 25 000 riksdaler i kontanter skulle församlingsborna vara byggmästaren behjälplig med 10 000 dagsverken samt femton kördagsverken per hemman.

Den nuvarande interiören daterar sig från en renovering i början av 1990-talet? Kormålningen tillkom 1954 och är utförd av konstnären Torsten Norberg. Motivet är De åtta saligprisningarna enligt Jesu bergspredikan; Saliga är de som är fattiga i anden o s v.

Trånghalla kyrka uppfördes 1970 efter ritningar av arkitekt Anders Berglund. Dess förnämsta utsmyckning är en Kristusbild i ek skuren av Bankeryds konstnärinnan Margareta Engström.

När väckelsen kom

Den fria andliga verksamheten leder sitt ursprung från 1850-talet, då kolportörer från Jönköping besökte Bankeryd. Det äldsta av bygdens missionshus uppfördes 1878 i Bod i socknens västra del. Tjugo år senare tillkom Elim i Prinseryd vid nuvarande Målskogsvägens anslutning till Björnebergsvägen. Också vid Bankeryds station fanns ett missionshus. Sedan 1964 är denna verksamhet, som samfundsmässigt är hemmahörande i Svenska alliansmissionen, centrerad till den detta år invigda Missionskyrkan vid Ekeforsvägen.

I slutet av 1920-talet kom pingstväckelsen till Bankeryd, som sedan 1936 haft sin verksamhet förlagd till den då uppförda och senare renoverade och utökade Filadelfiakyrkan i Bankeryds centrum.

Skola före skolstadgan

Den första skolinrättningen i Bankeryd var inrymd på ett par torp under Månseryd, Kroken och Lunden, nära korsningen Björnebergsvägen - Falköpingsvägen. Fr.o.m. 1800-talets första år t o m 1840 höll Gustaf Lagerström där en privatskola med undervisning i läsning, räkning, rätt- och välskrivning. År 1839 erhöll Bankeryds församling en donation, varigenom rustmästaren P Nyander med maka upplät huvudbyggnaden på Prinseryd till skolinrättning och bostad till skolmästaren. Den första skolstyrelsen i Bankeryd tillsattes 1840 d v s två år före 1842 års beslut om allmän folkskola. Den förste innehavaren av skolmästartjänsten var den förut omnämnde Lagerströms son, Gustaf Fredrik Lagerström, som i sin bok Minnen skildrat dåtidens skolliv. Förutom denna skola fanns Fr.o.m. 1859 två småbarnsskolor i socknen, en i östra och en i västra delen.

Skolhus i öster och väster

På 1870-talet beslöts om nytt skolbygge vid Bankeryds kyrka och 1874 var det skolhus klart, som fortfarande är beläget närmast kyrkan. Nya lokaler tillkom genom tillbyggnad samt genom uppförandet av ytterligare ett skolhus 1915. I västra sockendelen fanns i närheten av Sjövik en skola, som var i bruk åren 1875 – 1940. År 1948 invigdes den nybyggda Centralskolan vid Attarp, Attarpsskolans nuvarande mellanstadiebyggnad, som senare kompletterats med en lågstadieskola på samma område. Attarpsskolans högstadium med tillhörande byggnader för samlingsal matsal

samt idrottshall uppfördes 1965 – 67. Ytterligare en större idrottshall tillkom under åren 2005-2006? Nyarpskolan med låg- och mellanstadium var klar 1969, men har sedan byggts ut med flera enheter.

Fattighus – ålderdomshem – äldreboende

Bankeryds första fattighus låg utmed nuvarande Björnebergsvägen mitt emot kyrkan, där numera kyrkans parkeringsplats är belägen. Det andra fattighuset byggdes omkring 1870 drygt 100 m söder om det äldsta, sydväst om kyrkskolan. År 1914 ansågs detta ha tjänat ut och ersattes då av ett betydligt större ålderdomshem på tomten alldeles norr om det andra fattigstugan . Det då gamla fattighusets lokaler har haft olika användnings, till dess att det flyttades till Hembygdsgården 1970. Det tredje ålderdomshemmet tjänade sitt ändamål till 1965 och är nu i privat ägo. Samma år togs det nuvarande äldreboendet Ekåsen vid Ekeforsvägen i bruk.

Hembygdsförening och hembygdsgård

Bankeryds hembygdsförening bildades 1948. Vid föreningens tillkomst formulerades dess uppgift så: ”att inom Bankeryds socken väcka och vidmakthålla intresset för hembygdsvård och naturvård”. Dessa ord i stadgarna har föreningen sedan dess på olika sätt och med olika medel sökt förverkliga. Inte minst sedan Bankeryd genom kommunsammanläggningen 1971 blev en del av Jönköpings kommun har föreningen fått vidgade uppgifter.

Centrum för hembygdsföreningens verksamhet sedan 1953 är den invid Bankeryds kyrka belägna Hembygdsgården med dess byggnader och samlingar av äldre föremål.

Föreningen förvärvade 2005 ytterligare en historisk byggnad, Banvaktstugan nr 642 Prinsfors. I banvaktstugan förvaras en omfattande dokumentation beträffande Bankeryds lokalhistoria.

På **Bankeryds hembygdsgård finns följande byggnader:**

- Stomastugan, kaplanbostad från slutet av 1600-talet med stostuga, två mindre kammare samt kök. Stugan var tidigare belägen ca 100 m väster ut i nära anslutning till gården Bankeryds Stoms mangårdsbyggnad.
- Spannmålsbod från Bankeryds Stom med vällingklocka från Attarps Säteri på ena gaveln. Spannmålsbodens övre våning fungerar som utställningslokal.
- Ladugård från Ormestorp i Ölmstad med fähus och loge samt ansluten tröskvandring från Krabberyds gård.
- Faktorismedja från Granshult med ässja och bälg, samt komplett uppsättning av smidesverktyg.
- Fattigstugan som uppfördes 1870 är flyttad från sin ursprungliga plats, ca 300 m söder ut utmed Björnebergsvägen, till sin nuvarand plats på hembygdsgården.

Fattigstugan innehåller i dag Penselmuseum med en historisk återblick på penselindustrierna i Bankeryd som bl a illustrerar hantevrkmässig tillverkning av penslar.

Affärsinredning med en stor mängd handelsvaror från tiden runt sekelskiftet 18-1900. Inredning och varor kommer Josef Carlssons affär som fanns vid Bankeryds

Järnvägsstation åren 1880-1950, i en byggnad som numera är riven.

Här finns också en skomakarverkstad med verktyg och exempel på olika skodon.

Fattigstugan innehåller också en sammanträdeslokal, Kommandorasalen, med ett mindre pentry, samt på vinden en utställningslokal med en stor mängd äldre föremål knutna till hushållet.

- Vagnslider med vagnar och slädar tillhörande en större bondgård.
-

Litteratur om Bankeryd

Suneson A.S. Gammal Grund, Stockholm 1926 (antikvarisk)
Lyttkens, Yngve, Attarpsmorden, Stockholm 1953 (antikvarisk)
F Hylten-Cavallius 1965. Bankeryds kyrka 1865 – 1965
G Cedervall . Bankeryd 1971, utgiven i samband med kommunsammanslagningen
Nordström Ronald, En vandring kring Domneån, del 1, del 2, Habo 1976
Bildgruppen Femman, Ett bildokument Bankeryd 1976-1977
Bill Landén, Boken om Bankeryd 2006
Bill Landén, Bankeryd i bild 2007

Bankeryds Hembygdsförening har hittills gett ut följande:

G F Lagerström, Minnen Kulturhistoriska anteckningar från 1800-talets Bankeryd, 1966
Bankerydsbilder från förr, 1976
Bankerydsbygden i bilder från förr, 1978
Hallberg Ulla, Soldater och soldattorp i Bankeryd, 1994

Bankeryd nu (2012-01-12)